

Erop of eronder! Beschouwing over de vertegenwoordiging van het Nederlandse volk en het voortbestaan van zijn nationale staat vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

door H.J.C. Termeer

De illegale pers van de jaren 1940-1945 schreef vaak over de onmacht van het vooroorlogse politieke bestel. Veel illegale bladen zagen daarin ook een ‘eigen schuld’ aan de snelle militaire nederlaag van mei 1940 en aan de politieke en maatschappelijke onvrijheid van de bezettingsjaren die daarop volgde.¹ In zekere zin was de parlementaire democratie in de jaren dertig van de vorige eeuw tot volle ontplooiing gekomen. Na de invoering van het algemeen kiesrecht en van het systeem van evenredige vertegenwoordiging in 1918 hadden de ongeveer 3,7 miljoen kiezers in 1933 de keus uit meer dan vijftig politieke partijen. Maar bij de regeringsvorming waren in die jaren slechts enkele partijen betrokken: de confessionele RKSP, ARP en CHU, de liberale LSP en VDB en vanaf 1939 ook de sociaal-democratische SDAP. Terwijl economische crisis en werkloosheid om zich heengrepen, was het vormen van een werkbare regering onveranderlijk een probleem. In wisselende coalities traden tussen 1929 en 1940 niet minder dan zes kabinetten aan.²

Tijdens de bezetting werden de politieke partijen al snel verboden (juni 1941) en traden clandestien, eerst aarzelend en als reactie op het Duitse bewind en vanaf mei 1943 meer gedecideerd, personen en groepen uit het illegale verzet op die zich presenteerden als nieuwe ‘vertegenwoordigers’ van het volk, van het ‘Nieuwe Nederland’ of kortweg als ‘het geweten der natie’.³ Deze zelfverkozen volksvertegenwoordigers zijn na de bevrijding door de geallieerde legers in 1944-1945 weer teruggetreden, soms spontaan, soms onder druk. De al dan niet hernoemde politieke partijen (KVP, PvdA, VVD) keerden terug. De inmiddels 4,7 miljoen kiezers konden immers vanaf mei 1946 weer in een normale democratische procedure op de kandidaten van tien politieke partijen stemmen. Met het aantreden van het eerste kabinet-Beel in de zomer van 1946 kon men weer spreken van een genormaliseerde parlementaire democratie.

In dit artikel wil ik allereerst nagaan in welke opzichten het illegale verzet in bezettingstijd zich onderscheidt van vertegenwoordiging, protest en verzet in vreedstijd. Vervolgens komen vanuit het perspectief van de voormalige illegaliteit haar idealen voor het naoorlogse Nederland en Europa aan de orde en vergelijk ik de beide genoemde vormen van volksvertegenwoordiging: de parlementaire en de ondergrondse. In een slotbeschouwing probeer ik de idealen en de rol van de voormalige illegaliteit een plaats te geven in de lopende historische en maatschappelijke discussies. De historische discussie gaat over de betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor de Nederlandse geschiedenis. Het maatschappelijke debat betreft de vraag of de Nederlandse nationale staat anno 2004 nog wel zelfstandig genoemd kan worden. Als die zelfstandigheid en het democratische gehalte duidelijk zijn afgenomen, is dan de strijd van het voormalige verzet tevergeefs geweest? Of juist niet?

---

¹ B. Bakker, D.H. Couvée, J. Kassies, *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving* (Den Haag 1963) 13.

² J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel 1: 1840-1940* (Assen 1997¹¹).

³ Couvée spreekt in de inleiding van Bakker e.a., *Visioen en werkelijkheid*, 6-7 over de illegaliteit als “stem en geweten” en “hoogste wettelijkheid”. Zie ook H.J.C. Termeer, ‘Het geweten der natie’. *De politieke en maatschappelijke rol van de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden van Nederland, september 1944 – mei 1945* (Assen 1994) en W. ten Have, ‘Making the new Netherlands? Ideas about renewal in Dutch politics and society during the Second World War’ in: M.L. Smith, M.R. Stirk (ed.), *Making the new Europe* (London-New York 1990) 87-98.

*Wat is verzet?*⁴

Verzet gaat verder dan protest, dat is een duidelijke zaak. Protest is het al dan niet publiekelijk demonstreren dat men het met iets niet eens is; bij verzet wordt overgegaan tot tegenwerking: men biedt weerstand tegen het gewraakte. Beide uitingen van politieke oppositie, protest en verzet, zijn in vreedstijd meestal gericht tegen één of enkele (wan)toestanden, bijvoorbeeld een bepaalde overheidsmaatregel of het uitblijven daarvan; het voortbestaan van die overheid zelf is daarbij dus niet in het geding. Protest en verzet kunnen zich ook richten tegen die overheid als geheel: in woord of daad geeft men dan te kennen dat die overheid en haar bestel geheel moeten verdwijnen om vervangen te worden door een andere (omwenteling, revolutie). Oppositie jegens de overheid kan zich dus uiten in twee hoofdvormen: protest en verzet; beide kunnen qua doelstelling beperkt zijn of totaal.

In een constitutionele, parlementaire democratie garandeert de grondwet o.a. het kiesrecht en de vrijheid van meningsuiting, van vereniging en van vergadering. De mogelijkheid tot politieke oppositie en protest is dus een essentieel deel van het systeem. Ook 'verzet' is in deze constellatie mogelijk, zij het binnen bepaalde grenzen. Bij de onafhankelijke rechter kan een burger bijvoorbeeld de overheid aanklagen. Diezelfde rechterlijke macht bepaalt echter ook op basis van grondwet en rechtsregels waar de legale grenzen van protest en verzet liggen.

De klassieke, legale vormen van politiek protest in vreedstijd zijn het lidmaatschap van oppositionele politieke partijen, van actiegroepen en van vakbonden, en de deelneming aan hun actievormen als bijvoorbeeld demonstraties, petitie en politieke stakingen. Meestal is hier sprake van een 'beperkt protest'. 'Totaal protest' is alleen te vinden bij extreem rechts en links. De overgang tussen protest en verzet is een vloeiende. Stakingen bijvoorbeeld combineren het demonstratieve en het tegenwerkende aspect. Zoals gezegd, er zijn legale en illegale vormen van verzet. Sit-down-acties, boycots en werkweigering zijn duidelijke voorbeelden van legaal verzet; uitingen van illegaal verzet zijn bijvoorbeeld kaping, bezetting, gijzeling en opstand. Net als protest is ook verzet in vreedstijd veelal beperkt van doelstelling.

Met de komst van de Duitse bezetter in mei 1940 trad een nieuwe overheid aan die al snel een groot aantal nieuwe, ingrijpende regels en verordeningen afkondigde: de 'nieuwe orde'. Deze nieuwe orde behelsde dus een nieuwe 'legaliteit', waarin zowel de vanouds al illegale vormen van verzet alsook de meeste traditioneel legale uitingen van protest en verzet tot illegale, onwettige activiteiten werden verklaard en als zodanig werden bestreden. Zo werden voortaan niet alleen alle mogelijke handelingen ten nadele van de bezetter, maar ook alle, actieve of passieve, overtredingen van de regels van de nieuwe orde streng bestraft. Actief zijn voor een verboden politieke partij of voor een niet toegestaan blad, uitlatingen tegen de NSB of de Duitsers, luisteren naar de Engelse zender, zich niet melden voor de *Arbeitseinsatz* en het helpen van vervolgd zijn voorbeelden van levensgevaarlijk geworden uitingen van protest en verzet. Daarmee hadden de bezetter en zijn nieuwe orde dus ook protest en verzet in zekere zin gelijkgeschakeld; immers vrijwel iedere verboden uiting van protest, ook als die zich slechts tegen één maatregel richtte, kreeg nu het stempel van anti-Duitse tegenwerking, van 'totaal verzet'.

Naast illegaal protest/verzet bleven er toch uitingen van legaal of bovengronds protest/verzet mogelijk. Daarbij valt te denken aan symbolische acties als Anjerdag, het minachtend bejegenen van Duitsers en NSB-ers, de ambtelijke vertragingstactieken en – met meer risico – het openlijk en individueel weigeren om een opdracht uit te voeren of het demonstratief ontslagnemen.

Verzet en illegaliteit zijn dus bepaald geen synoniemen. Binnen de bredere categorie van het verzet zijn legale en illegale activiteiten te onderscheiden. Beide werden veelal naast

---

⁴ De volgende alinea's zijn ontleend aan: H. Termeer, "Een tijd om nooit te vergeten". Verzet in Nederland '40-'45', *Kleio* 23(1982) nr.7, 24-29.

elkaar bedreven en niet zelden door dezelfde personen. Om illegaal verzet te plegen was vrijwel altijd enige vorm van gebruikmaking van de legale, bovengrondse maatschappij noodzakelijk. Het voortbestaan van de legale maatschappij was als dekmantel dus een voorwaarde om illegaal te kunnen opereren. Bepaalde vormen van illegaal werk vereisten soms zelfs dat men 'legaal' met de vijand meedeed; veel spionagegegevens waren afkomstig van geïnfiltreerde of aangebleven functionarissen, die voor het oog van de 'goede Nederlander' fout waren.

Als we kijken naar de kleine, morele elite van het verzet, dan is die wonderlijk genoeg wel degelijk heel gevarieerd en zeer democratisch van samenstelling.⁵ Opvallender en belangrijker dan de relatieve oververtegenwoordiging van bepaalde groepen in het verzet (communisten, gereformeerden, joden), waarop de historische belangstelling zich tot nu toe concentreerde, lijkt het gegeven dat daarin veelal mensen actief waren die vóór de oorlog nooit naar voren waren getreden en die afkomstig waren uit vrijwel alle politieke en religieuze richtingen, uit alle beroepen, maatschappelijke geledingen en uit alle opleidingsniveaus. Dat datzelfde geldt voor de collaboratie, bevestigt nog eens het uiteindelijk doorslaggevende belang van de persoonlijke beslissing. In het verzet zien we met kleine stapjes op alle niveaus een soort van verborgen 'maatschappelijke reserve'⁶ aantreden, die na de nederlaag van mei 1940 en de daarop volgende gelijkschakeling en vooral toen de repressie begon toe te nemen, selectief allerlei urgente maatschappelijke taken en functies van vooroorlogse en inmiddels verboden instituties overnam en aldus een alternatieve, ondergrondse maatschappelijke orde begon te vormen.

De idealen

De nood in bezet Nederland moest hoog oplopen voordat het aanvankelijk door individuen gedragen verzet en de illegale groepen en organisaties bij het publiek wat krediet verwierven. Na de ontneming van de zelfstandigheid, de onafhankelijkheid en de constitutionele monarchie in mei 1940 schrapte de bezetter in de jaren daarna ook de rechten die iedereen inmiddels volmaakt vanzelfsprekend was gaan vinden: de praktijk van zelfbestemming van de bevolking van stad en land, de vrijheid van meningsuiting en van vergadering en de andere rechten in de grondwet genoemd: het vrije verkeer van mensen, ideeën en goederen, het hele systeem van volksvertegenwoordiging op diverse bestuurlijke niveaus, de gelijkheid voor de wet en het verbod op discriminatie. Binnen enkele jaren werden aldus de wezenskenmerken van de moderne Nederlandse samenleving systematisch afgebroken.⁷ Intussen beroofden de bezetter en zijn Nederlandse helpers het grootste deel van de Joodse bevolkingsgroep in de jaren 1940-1942 van haar rechten en bezittingen en deporteerden haar in 1942 en 1943 nagenoeg ongehinderd naar de oostelijke contreien van het nieuwe Duitse Rijk; daar werden bijna 100.000 Joodse mannen, vrouwen en kinderen uit Nederland systematisch vermoord.

De afwachtende stemming onder de Nederlandse bevolking sloeg pas om toen de krijgskansen eind 1942 keerden en medio 1943 na de krijgsgevangenen militairen ook de studenten en hele jaargangen jonge mannen voor het verrichten van dwangarbeid naar Duitsland dreigden te worden getransporteerd. Tegen de tijd dat de repressie georganiseerd verzet onmisbaar maakte, waren de vertrouwde, traditionele organisaties verboden,

---

⁵ Vgl. Maarten Brands, 'Beslagen buitenspiegels. Over de grenzen van zelfreflectie in Nederland', in: C. Kristel e.a. (ed.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (z.p. 2003) 34-47, aldaar 46

⁶ Ook de vergelijking met normaliter niet actieve antistoffen in de afweer van het menselijke lichaam dringt zich hier op; pas na de infectie wordt er weerstand (resistance) opgebouwd. Na het wijken van de aandoening worden de antistoffen weer afgebroken.

⁷ Vgl. Hermann von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk ...', in: C. Kristel e.a. (ed.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (z.p. 2003) 13-33, aldaar 28-29.

ontmanteld en opgeruimd en kwam men alléén te staan voor heel drastische beslissingen.⁸ Vanaf toen deden honderdduizenden een beroep op de onderduikhulp van die ondergrondse organisaties en nam de sympathie voor illegale bladen en organisaties sterk toe.

Verzetssensen accepteerden de bezetting en de nieuwe overheid dus niet als een voldongen feit, maar stelden zich teweer. Dat deden ze - tegen de regels van de bezetter in en met gevaar voor zichzelf en hun naasten – door slachtoffers van het nieuwe bewind te helpen (hulp aan onderduikers), door nieuws en hun eigen mening te verspreiden (illegale pers) of door de bezetter rechtstreeks schade toe te brengen (harde verzet, spionage). Veel verzetslieden zagen dat allemaal niet als een politieke daad, maar als een dure plicht die ze als mens of als vaderlander hadden te vervullen. Maar welbeschouwd is dit persoonlijke verzet de meest politieke daad die maar denkbaar is. Verzetssensen wezen immers de ‘nieuwe orde’ af en zorgden ondanks alle risico’s dat er ondergronds een alternatief ontstond. Met het verzet kwam er beetje bij beetje weer licht aan het eind van de tunnel en groeiden hoop en vertrouwen op een eind aan de bezetting.⁹

De vervolging van die ‘illegalen’ was vanaf het begin van de bezetting een eerste prioriteit van de bezettingsautoriteiten geweest. Allerlei soorten Duitse en Nederlandse politie- en inlichtingendiensten hielden zich er dagelijks mee bezig. En met succes, want nadat eind 1940 het eerste doodvonnis was gevelde, volgden er snel meer, zeker na de Februaristaking in 1941 als protest tegen de Jodenrazzia’s en de April-Mei-stakingen van 1943. Talrijke vroege en dus primitieve verzetsgroepen werden al snel opgerold en van de verzetspioniers van 1940-1942 hebben slechts enkelingen de bezetting overleefd. Maar de kiem was gelegd en het verzet bleef tegen de toenemende onderdrukking in doorgroeien. Het leerde zich beveiligen en organiseren; ook door specialisatie en professionalisering nam de effectiviteit ervan toe.¹⁰

Om verzet te plegen en te blijven plegen waren allereerst idealen nodig: stralende visioenen van een glorierijke toekomst.¹¹ Ofschoon diverse illegale groepen en met name illegale bladen eigen en onderling verschillende politieke idealen hadden (bijvoorbeeld *De Waarheid*, *Het Parool*, *Vrij Nederland*, *Christofoor*), beschouwden de meeste verzetslieden zich juist als niet-politiek. Ze wilden, in elk geval zolang de bezetting duurde, het gemeenschappelijke doel van verzet en bevrijding centraal stellen. Dat mocht absoluut niet in gevaar komen door onderlinge onenigheid en ‘partijpolitiek’. Want juist een te grote onderlinge verdeeldheid beschouwde men als een van de grote fouten van het vooroorlogse politieke bestel. Daardoor was het met Nederland misgegaan in de jaren dertig en mede daardoor was Nederland in de huidige onderworpen en ellendige toestand van totale afhankelijkheid en hulpeloosheid terechtgekomen.

De voorstellingen van het naoorlogse Nederland in de illegale bladen bestonden dus vrijwel nooit uit een integraal herstel van de vooroorlogse samenleving. De begrippen ‘partij’, ‘politiek’ en ‘politicus’ waren, met name bij het conservatieve deel van het verzet, besmet. Ze stonden voor de behartiging van deelbelangen, voor onbetrouwbaarheid en karakterloosheid. Lieden van dat slag ruilden immers de meest uiteenlopende belangen moeiteloos tegen elkaar uit (voorbeeld: toch bezuinigen op defensie in ruil voor een ministerspost). Ze bleken in de gepolariseerde bezettingssituatie, waarin een vijandelijke overheid haar eigen regels oplegde, niet van hun partijbelang los te kunnen komen en waren derhalve waar het ging om ‘de

---

⁸ H. Termeer, ‘Een tijd om nooit te vergeten’, 25.

⁹ Vgl. ook de titels van diverse illegale bladen. Die moesten hoop geven en duidelijk maken dat hier het echte Nederland sprak: *Ons Volk*, *De Vrije Stem*, *Vrij Nederland*, *De Vrije Katheder*, *Strijdend Nederland*, *De Geus*, *Je Maintiendrai*, *Paraat*, *Ons Vrije Nederland*, *De Vrije Pers*, *De Stem*, *De Sirene*, *De Zwijger*, *Vrij Goes*, *De Vonk*, *De Waarheid*, *Veritas*, *Trouw*, *Het Parool*, *Moed en Vertrouwen*, *De Schijnwerper*.

¹⁰ A.A. Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet. Ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983) 347 e.v.

¹¹ Vgl. Bakker e.a., *Visioen en werkelijkheid*, passim.

vaderlandse zaak' in de ogen van het illegale verzet veelal niet te vertrouwen, zonder gezag, onmachtig en onbruikbaar.¹²

Voor na de bevrijding zagen zij daarom in elk geval een rol weggelegd voor degenen die door verzet te plegen, in elk geval 'karakter' hadden getoond en aldus hadden bijgedragen aan het herstel van de Nederlandse zelfstandigheid. Voor een goede aanpak ("snel, streng en rechtvaardig") van de berechting van de 'foute elementen' en van de zuivering en vernieuwing van de diverse onderdelen van overheid en samenleving waren zij al zonder meer onmisbaar. Velen verlangden verder naar een slagvaardiger overheid, waarin de regering meer bevoegdheden zou hebben en parlement en politieke partijen een bescheidener en meer controlerende rol zouden spelen dan vroeger. Een beperking van het aantal politieke partijen of zelfs de invoering van een tweepartijstelsel, zoals de bewonderde bondgenoten Groot-Brittannië en de Verenigde Staten dat kenden, zou overwogen moeten worden. Zij vatten de wensen van de illegaliteit samen in pakkende en niet-polariserende termen als "Waarheid, Vrijheid en Sociale Rechtvaardigheid" of "Waarheid, Gerechtigheid en Naastenliefde".

De oude partijpolitieke verdeeldheid en de daaraan ten grondslag liggende verzuiling van de maatschappij beschouwden de meeste illegale bladen trouwens als geheel achterhaald. Die hadden er voor de oorlog immers voor gezorgd dat volk, parlement en regering verdeeld en zwak waren. Pas in het verzet tegen de gemeenschappelijke vijand hadden de besten uit de diverse, eerder verdeelde bevolkingsgroepen, elkaar ontmoet en leren waarderen. Die eerste individuele doorbraak van de oude verzuilde wereld wilde men na de bevrijding verbreden. En of dat beter in een brede volksbeweging kon gebeuren of door verbreding van een bestaande partij, zou men na de bevrijding moeten bezien. Het was trouwens nog maar de vraag of de oude politieke partijen zouden terugkeren. Ze hadden tijdens de bezetting zoveel aan gezag ingeboet, dat na de bevrijding eerst maar eens geprobeerd moest worden of het niet anders kon.¹³

Op internationaal terrein was het allereerst de toekomstige behandeling van Duitsland na de geallieerde overwinning die in de illegale pers veel aandacht kreeg. Er werd veel geschreven over de noodzakelijke schadevergoeding, herstelbetalingen en mogelijkheden van annexatie. Maar de oplossing zocht men toch vooral in een rechtvaardige vrede, in heropvoeding van het Duitse volk en in de inbedding van Duitsland in een nieuwe Europese en wereldorde. Die internationale gemeenschap zou in de naoorlogse jaren opnieuw moeten worden opgebouwd door noodzakelijke inperkingen van de nationale soevereiniteit. Voorlopig kreeg daarbij het concept van de Verenigde Naties als opvolger van de mislukte Volkenbond minder aandacht dan de manier waarop het tot samenwerking en zelfs eenheid tussen de (West-)Europese landen zou moeten komen. Een Europese Unie, zo vond men anderzijds, zou in geen geval de economische, politieke en militaire banden met de VS en met de eigen overzeese gebiedsdelen in gevaar mogen brengen. Over dekolonisatie werd behalve in de linkse illegale pers niet gesproken, terwijl het anderzijds vooral de conservatieve illegale bladen waren die op 'het probleem Rusland' attendeerden.

Twee soorten volksvertegenwoordigers

De zelfbenoemde volksvertegenwoordigers uit het verzet sloten in wezen aan bij predemocratische, maar in Nederland bepaald niet vergeten historische voorbeelden, zoals Bataven, Geuzen en Patriotten. Daarbij treden veelal gewapende voorvechters op als voorhoede van een onderdrukte groep of een onderdrukt volk. Door hun voortrekkersrol in die strijd hebben zij de pretentie hen te vertegenwoordigen en te leiden. Zij vormen in de aloude

¹² Zie de voorbeelden genoemd in Bakker e.a., *Visioen en werkelijkheid*, 13-37.

¹³ Vgl. de diverse mislukte pogingen in de periode van het bevrijde Zuiden om politieke partijen (CPN, SDAP, RKSP) te herstellen, zoals beschreven in Termeer, *Het geweten der natie*, 540-560.

strijdertraditie als het ware een nieuwe elite, die na afloop van een gewonnen strijd de macht (terug)veroverd heeft en beschikt over het leiderschap. Het is vanuit die traditie begrijpelijk dat koningin Wilhelmina de voormalige illegalen in maart 1945 “'edelen' in de volle zin des woords” noemde, d.w.z. lieden die zich in de strijd tegen de vijand door dapperheid hadden onderscheiden. Met die ‘nieuwe adel’ wilde zij zich omringen en hen wilde ze bij het landsbestuur betrekken.¹⁴ Dat het toch niet zover kwam, was vooral een gevolg van het sterke verlangen in brede kring naar een snelle wederopbouw en naar herstel van de normale democratische situatie. Men voelde in de penibele situatie meteen na de bezettingsjaren niet voor bestuurlijke experimenten; ook de grote problemen in Nederlands Indië en de snel om zich heengrijpende Koude Oorlog versterkten die behoudende reflex.

De kwaliteiten die nodig zijn voor deelname aan illegaal werk in een bezettingssituatie enerzijds en de vereisten voor een actieve rol in de parlementaire democratie anderzijds lopen nogal ver uiteen en zijn in vele opzichten aan elkaar tegengesteld. Voor verzet zijn nodig: allereerst de moed om grote risico's te nemen, de opoffering van individuele belangen, een absoluut persoonlijk vertrouwen in de directe verzetsmedewerkers, verder voorzichtigheid, anonimiteit, geheimhouding en de koppigheid en eigengereidheid om tegen de heersende orde en opinies in te gaan zonder te rekenen op enige vorm van beloning. Om dat alles op te brengen was vaak een zeer sterke persoonlijke overtuiging of een sterk idealisme nodig; daardoor vond men het gewoonweg noodzakelijk om te doen “wat zijn hand te doen vond”. Voor een volksvertegenwoordiger in vredetijd geldt natuurlijk ook dat deze een groot maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel moet hebben, maar persoonlijke moed en opoffering zijn er in het algemeen niet voor noodzakelijk. Een parlamentslid moet wél steeds opereren in het verband van een politieke partij, binnen het kader van het partijprogramma en in het volle licht van de openbaarheid. Het werk van de parlementariër is dus per definitie openbaar en met name gericht op de publieke opinie en de media; zij vormen bij uitstek het klankbord van diens activiteiten.

Gezien die uiteenlopende vereisten is het niet verwonderlijk dat de doorstroming van personen vanuit de vooroorlogse politieke partijen naar het georganiseerde verzet gering was. Alleen al hun publieke bekendheid maakte de vooroorlogse politici voor het verzet minder geschikt. De bezetter had de democratische politieke partijen niet voor niets verboden (juni 1941). Hij beschouwde de publieke figuren daarvan bij voorbaat als verdacht, hield hen extra in de gaten en gijzelde een flink aantal van hen.¹⁵ Alleen bij oppositionele politieke partijen die in de marge van de vooroorlogse legaliteit opereerden, zoals de radicale linkse CPN, ziet men een ander beeld. Zij had zich in het kader van haar ‘totale protest’ in feite al op een verbod van de partij voorbereid, beschikte naast de legale over een illegale leiding en kon na een korte periode van verwarring in november 1940 als politieke partij in het verzet gaan.¹⁶

De mate waarin personen vanuit het georganiseerde verzet doorstroonden naar de naoorlogse politieke partijen is nog niet onderzocht. Toch lijkt een eerste onderzoek erop te wijzen dat er in de periode 1945-1975 een veel meer dan gemiddelde personele vernieuwing vanuit de voormalige illegaliteit heeft plaatsgevonden. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding was het voor de zich herstellende politieke partijen aantrekkelijk om ambitieuze en capabele lieden die zich in het illegale verzetswerk hadden bewezen, in hun gelederen op te nemen. In bijlage 1 is een overzicht opgenomen dat grotendeels gebaseerd is op de eigen opgaven van leden van de Tweede Kamer.¹⁷ Daaruit blijkt dat in de periode 1945-1975 van de

---

¹⁴ Termeer, *Het geweten der natie*, 650-651.

¹⁵ Zie o.a. L. de Jong, *Het Koninkrijk*, deel 5, 807-820 en deel 7, 1062-1069.

¹⁶ Hansje Galesloot, Susan Legêne, *Partij in het verzet. De CPN in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1986), 48-52.

¹⁷ *Parlement en politiek*, een uitgave van het Parlementair Documentatie Centrum, beschikbaar op: <http://www.parlement.com/9291000/modules/f/g7zoaah7?&>.

in totaal 570 zittende leden van de Tweede Kamer er 75 uit het illegale verzetswerk afkomstig waren. Dat komt neer op ruim 13% van die populatie kamerleden en dat is ongeveer vijftienvijf keer zoveel als op grond van de cijfers bij de totale Nederlandse bevolking verwacht kon worden.¹⁸

De meeste organisaties van oud-illegalen zijn er meteen na de bevrijding op uit geweest de oud-illegaliteit als zodanig een stevige invloed op de politiek te verschaffen. Dat lukte met name zolang als de nieuwe Nederlandse overheden zich nog niet grondig hadden kunnen vestigen. Door de deelbevrijding van Nederland duurde dat proces in het bevrijde Zuiden ruim een half jaar. Daar kon de voormalige illegaliteit in de labiele gezagssituatie van het bevrijde frontgebied zelfs zoveel invloed uitoefenen dat ze samen met koningin Wilhelmina in de eerste maanden van 1945 de val van het tweede kabinet-Gerbrandy en het aantreden van een vernieuwd derde kabinet-Gerbrandy met figuren als Beel en De Quay kon bewerkstelligen. Daarbij speelde overigens ook het aanvankelijke sterke wantrouwen onder het publiek jegens een herstel van de oude politieke partijen en van de oude vertegenwoordigende organen en de terugkeer van vooroorlogse politici een grote rol.

Na de bevrijding van de rest van het land was vanaf juni 1945 een snelle normalisatie ingetreden onder het nieuwe kabinet-Schermerhorn-Drees. Daarbij had de regering van meet af aan gesteld dat de stem des volks nu weer zo spoedig mogelijk langs de geijkte democratische kanalen tot uiting diende te komen en dat de invloed van de georganiseerde oud-illegaliteit daarom beperkt moest worden. De Grote Adviescommissie van de Illegaliteit had genoeg moeten nemen met een tijdelijke en zeer beperkte rol in de landspolitiek. Na provisorische constructies met een tijdelijke rol voor oud-illegalen in de Tijdelijke Gemeenteraden, de Nationale Adviescommissie, de Tijdelijke Staten-Generaal (het rompparlement) en het Noodparlement (Voorlopige Staten-Generaal) was men aldus al in de zomer van 1946 terechtgekomen bij een praktijk, waarbij de oud-illegale stem in de politiek door de monden van vertegenwoordigers van de diverse politieke partijen moest klinken.¹⁹

De oud-illegale belangengroepen bestonden voort, zij het veelal onderling verdeeld²⁰ en behoorlijk in hun idealen gefrustreerd. Eerst spanden zij zich met steun van hun geestverwanten in de politieke partijen vooral in voor adequate wetgeving inzake enerzijds de berechting van politiek verdachten en de zuivering van allerlei ambtelijke diensten en anderzijds inzake de verzorging van de slachtoffers van oorlog en verzet. Op den duur roerden zij zich nog voornamelijk bij de herdenkingen van oorlog en bevrijding en op momenten dat er een nationale discussie ontstond over kwesties die met oorlog en bezetting samenhangen, zoals de geschiedschrijving door L. de Jong, de vrijlating van de drie/twee van Breda en de instelling van het verzetshedenkingskruis.²¹

Dat het met de idealen van de illegaliteit zo snel gedaan was na de bevrijding hing dus enerzijds ten nauwste samen de inmiddels achterhaalde functie van die idealen. Ze hadden als toekomstvisioenen hun opwekkende en recruiterende rol ten aanzien van het verzet vervuld. Anderzijds waren uit de kring van de verzetsmensen maar enkelingen geneigd tot én geschikt

---

¹⁸ Tot september 1944 ongeveer 25.000 personen op een volwassen bevolking van circa 5 miljoen, aldus L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7 (Den Haag 1976), 1012; dat wil zeggen 0,5%.

¹⁹ In landen waar het voormalige verzet na het realiseren van de bevrijding of de onafhankelijkheid de leiding niet uit handen geeft en geen democratische correcties toestaat, ontstaan na verloop van tijd uiteraard grote problemen. Een goed voorbeeld daarvan vindt men in Algerije, waar sinds de onafhankelijkheid in 1962 enkel presidenten van het FLN (Front de Libération Nationale) aan de macht zijn geweest.

²⁰ Voornamelijk in de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN), de Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen (ExPoGé) en de Nederlandse Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland (NFR-VVN).

²¹ Zie Pieter Lagrou, *The legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 2000).

voor het vervullen van een parlementair-democratische rol; die vereiste nu eenmaal, zoals we zagen, heel andere kwaliteiten dan waarmee men in de illegaliteit succesvol verzet kon plegen. Tenslotte was het na de bevrijding voor het nationale herstel belangrijk geworden dat de handen massaal uit de mouwen werden gestoken. Daarom werd iedereen, de verzetslieden nadrukkelijk niet uitgezonderd, nu verondersteld snel weer in het gareel te gaan lopen.

Nederland als gekortwiekte nationale staat

Na de voltooiing van de bevrijding in mei 1945 volgde vanwege de acute noodzaak van een spoedige wederopbouw op vrijwel alle maatschappelijke terreinen een opmerkelijk snel herstel van de vooroorlogse instellingen van de overheid en de maatschappij. Omdat er ondanks de mooie verzetsdromen geen tijd was voor experimenten, gebeurde dat veelal als een soort spoedreparatie. Men liet de oude instituties gewoon terugkeren, zij het vaak onder een nieuwe naam, en bestafte ze met het al dan niet gezuiverde oude personeel, waar nodig en mogelijk aangevuld met veelal jongere, bruikbare krachten uit de betreffende sector van het illegale verzetswerk. Dat herstelpatroon valt niet alleen te onderscheiden in de volksvertegenwoordiging (gemeenteraden, parlement), maar ook bij de besturen van provincies en gemeenten²² en hun vertegenwoordigende organen, het leger²³, de politie, de inlichtingendiensten²⁴ en buiten de overheid bij de naoorlogse politieke partijen en de naoorlogse pers.²⁵ Of het ook geldt voor de departementen (met name Binnenlandse Zaken, Oorlog/Defensie en Sociale Zaken) zou nader onderzoek duidelijk moeten maken.

Dat nagenoeg alle overheidsinstellingen en politieke verworvenheden van vóór 1940-1945 en vrijwel alle politieke partijen en vakbonden spoedig na de bevrijding weer zoveel mogelijk hersteld werden, doet het voor ons achteraf lijken alsof er door die oorlog niets veranderd is. Met name bij beschouwingen over de wat lange termijn is het dan erg verleidelijk om vooral de continue lijnen te zien en de korte onderbreking daarvan door de Tweede Wereldoorlog te veronachtzamen en te beschouwen als een rimpeling in de vijver van de geschiedenis.²⁶ De werkelijkheid is evenwel dat die schijnbaar continue lijnen korte tijd helemaal doorgesneden zijn geweest. Anders gezegd: die 'continuïteitsvijver' was al kort na de bevrijding dus weliswaar weer helemaal gevuld, maar dat doet niets af aan het feit dat ze enkele jaren zowat droog heeft gestaan.

Voor de interpretatie van de rol en het belang van het illegale verzet in de Tweede Wereldoorlog is die continuïteitskwestie uiteraard van groot belang. Bij alle verschillen in toekomstbeeld en in hervormingsplannen was het verzet juist één in het streven naar terugkeer van een vrij, onafhankelijk en democratisch Nederland. In feite vormde het verzet dus – zij het gedurende korte tijd en in een uitzonderlijke vorm – de belichaming bij uitstek van genoemde continuïteit. Het verzet ontstond uit het Nederlandse volk omwille van het herstel van zijn traditionele vrijheden; met de bevrijding was het doel bereikt en het verzet hield op te

---

²² Vgl.: A.C. van Heusden, J.H.J. van den Heuvel, *Het pijnlijk herstel. De wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947* (Assen 1993) en J.H.J. van den Heuvel, D.M. Ligtermoet, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw. Het naoorlogse herstel van het openbaar bestuur in de provincie Zeeland* (Middelburg 1987).

²³ Vgl. H. Termeer, 'De strijd om het nieuwe leger. Rivaliteit tussen veteranen van leger en verzet in de nationale crisis van de bevrijdingsjaren 1944-1945', *Militaire Spectator* 164(1995) nr. 5, 236-245.

²⁴ Dirk Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (z.p. 1995), passim en Termeer, *Het geweten der natie*, 605-611.

²⁵ Vgl. Termeer, *Het geweten der natie*, bijlage VII: Nieuws- en opiniebladen in het bevrijde Zuiden.

²⁶ De these over de overwegende continuïteit werd voor Nederland het eerst geformuleerd door J.C.H. Blom, 'The Second World War and Dutch society: continuity and change' in: *Britain and the Netherlands VI (War and society)*. Ed. A.C. Duke en C.A. Tamse (Den Haag 1977) 228-248; daarna is deze door velen impliciet gevolgd, zoals in de discussies over de breuk van de jaren '60 en de voorbereiding daarvan in de jaren '50; zie Paul Luykx, Pim Slot (ed.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).

bestaan.²⁷ De korte duur van die diepe crisis en de spoedrestauratie daarna mogen dus nooit een reden zijn om de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog maar over te slaan of deze en de rol van het verzet in een voetnoot af te doen als een wat eigenaardige korte uitzonderingssituatie. Het was, zoals Von der Dunk terecht opmerkt, “een strijd tussen goed en kwaad, een aanslag op eigen existentiële belangen en waarden, zoals men die sedert de 17^e eeuw niet meer op eigen erf had meegemaakt”²⁸. De goede uitkomst van die strijd mag niet tot vergetelheid leiden en verdient het dan ook volop herdacht te worden; zij vormt immers een kostbaar en recent herinneringsmoment in de geschiedenis van onze nationale staat, zolang die nog voortbestaat althans.

Want een ander nogal onderbelicht gebleven aspect van de Nederlandse geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog is de eerder genoemde toestand van onderworpenheid, afhankelijkheid en hulpeloosheid en dan met name het gegeven dat de Nederlandse bevolking in die vijf jaren niet in staat was gebleken zichzelf daaruit te bevrijden. Afgezien van het vooral symbolisch en psychologisch belangrijke illegale verzet en enige materiële steun aan de geallieerde oorlogvoering door de Nederlandse regering in ballingschap in Londen, had Nederland niet meer de middelen van een oorlogvoerende natie en was het voornamelijk een hulpbehoevende en berooide bondgenoot. In de strijd tegen Nazi-Duitsland had de bevrijding van Nederland weinig prioriteit. Zuid-Nederland werd alleen maar eerder bevrijd omdat het een achterdeur naar het Ruhrgebied leek te bieden. Na de mislukking van de slag om Arnhem, in wezen het hoofddoel van de operatie *Market Garden*, was het zaak voor de geallieerde legers vooral de toegang tot de haven van Antwerpen te beveiligen en tot de Maas door te dringen. De ten opzichte van het front perifeer gelegen gebieden in het noorden en westen van Nederland kwamen derhalve pas na de hongerwinter in het voorjaar van 1945 aan de beurt om bevrijd te worden.²⁹

Nederland was dus al bij haar bevrijding in 1944-1945 helemaal afhankelijk van de hulp van zijn bondgenoten; pas dankzij de Marshallhulp kon Nederland weer aan economisch herstel gaan werken. Conform de adviezen uit de illegaliteit verliet de herstelde regering de eeuwenlange neutraliteitspolitiek die ze tot de Duitse inval in mei 1940 had volgehouden. Ze verbond zich nu met andere staten in de Benelux (1944), de Verenigde Naties (1945), de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO, 1949) en vanaf 1948 in diverse, steeds nauwere en verder reikende Europese verbanden, leidend tot de Europese Gemeenschappen (1967) en de Europese Unie (1993). Na het verlies van Nederlands Indië (1949), Nieuw Guinea (1962) en Suriname (1975) was er van het trotse en zelfstandige oude Koninkrijk der Nederlanden van 1939 weinig meer over. Momenteel moet men zelfs al bijna spreken van een semi-zelfstandige deelstaat van de Europese Unie, waar 60 tot 70% van de wetgeving uit Brussel komt, die helemaal afhankelijk is van de Europese economie voor zijn welvaart en van de NAVO-parapluie voor zijn militaire veiligheid.

Dit snelle verlies aan soevereiniteit ging gepaard met een geleidelijke vermindering van het belang van Nederland binnen de Europese verhoudingen. Nederland was natuurlijk al een klein land, maar vooral nadat de vreedzame revoluties in Oost-Europa vanaf 1989 de Koude Oorlog beëindigd hadden en Europa niet meer tot West-Europa beperkt was, waren de status en het zelfbeeld van de Nederlandse maatschappij toe aan een grondige heroriëntatie. De schok van het debacle van Srebrenica in 1995 droeg daar ook veel aan bij. Zonder adequate steun van zijn bondgenoten bleek de Nederlandse VN-vredesmacht niet in staat de

---

²⁷ H. Termeer, ‘Een tijd om nooit te vergeten’, 28.

²⁸ Hermann von der Dunk, ‘Toen werd het levensgevaarlijk ...’, in: C. Kristel e.a. (ed.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (z.p. 2003), 13-33, aldaar 28-29.

²⁹ Vgl. Christ Klep, Ben Schoenmaker (ed.), *De bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank* ('s-Gravenhage 1995).

Bosnische moslims in de *safe area* tegen de troepen van de Bosnische Serviërs te beschermen en dat kostte rond de 7000 moslim-mannen het leven: de grootste massamoord na de Tweede Wereldoorlog in Europa.

Het is natuurlijk nog speculeren, maar sinds de succesvolle opbouw van de welvaartsstaat in de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw lijken naast de afnemende zelfstandigheid vooral ook de toenemende verstedelijking en de aanhoudende immigratie te leiden tot blijvende veranderingen in onze leefomgeving. Enerzijds raakt ons woongebied inmiddels zo dichtbebouwd en dichtbevolkt en wordt het van zo'n dichte en snelle infrastructuur voorzien, dat het misschien inderdaad passender is om, zoals in de geografie en de ruimtelijke ordening hier en daar al gebeurt, over Nederland te gaan spreken als over de 'deltametropool' of zelfs over 'Nederstad'.³⁰ Die urbane regio zou dan te vergelijken zijn met Groot-Parijs of New York, metropolen met een eigen achterland die op hun beurt deel uitmaken van een grote staat en/of een continentale statenbond. Anderzijds is onze feitelijke leefomgeving door de toenemende welvaart sterk aan het veranderen. Door de intensivering van bevolking, bebouwing, transport en communicatie (internet, mobiele telefoon) en ook als gevolg van de immigratie is onze leefwereld inmiddels in hoog tempo zoveel 'internationaler' of liever gezegd uitgestrekter, intercontinentaler en intercultureler aan het worden, dat de oude begrenzingen van het dagelijks leven in de 'nationale staat' Nederland uit de eerste helft van de 20^e eeuw of zelfs van vóór 1989 wel erg benauwd lijken en uit een ver verleden afkomstig. Dat complex van veranderingen zou wel eens heel wat ingrijpender en vooral omvattender kunnen blijken dan de vooral culturele veranderingen van de jaren '60.

Ondanks haar gebreken en met name haar democratische tekort lijkt de Europese eenheid als middel om oorlog tussen de Europese nationale staten te voorkomen, inmiddels een gerealiseerde droom van het voormalige verzet. Maar "wie sterft er dan voor Europa?", zo vroeg Leon de Winter zich recentelijk in *De Volkskrant* af. Wie sterft er voor Europa, zolang dat continent wél bezaaid is met de oorlogsmonumenten van haar vroegere, bezielde naties, maar zolang dat Europa zelf nog geen ziel heeft, geen eigen identiteit?³¹ Zijn historisch geïnspireerde antwoord luidt dat daar weer een vijand voor nodig zal zijn. Pas een gezamenlijke Europese strijd leidt tot gemeenschappelijke idealen, bezieling en identiteit, en tot gedeelde slachtoffers en helden. Maar zijn dan de recente Europese doden bij vredesoperaties in Afghanistan en Irak uit Engeland, Italië, Spanje en Nederland de opvolgers en de erfgenamen van degenen die in het Europese verzet van 1940-1945 tegen Hitler en het nationaalsocialisme het leven lieten? Of moeten we daarbij eerder denken aan eigenwijze individuen als EU-ambtenaar en klokkenluider Paul van Buitenen die zich metterdaad keren tegen wantoestanden in het Europese bestuur en tegen zijn democratische tekort? Of zal er zich op den duur juist weer nationaal verzet gaan voordoen gericht tegen de doorgeschoten centralistische tendensen van Europa? Is er weer een verborgen reserve in de maak die de gekortwiekte nationale staat Nederland tegen overdreven supranationale aanspraken van Europa wil beschermen? Hopelijk is hier duidelijk geworden dat zij zich alledrie met enig recht op het verzet van de jaren 1940-1945 zouden kunnen beroepen.

---

³⁰ Vgl. de discussies op de volgende internetsites: www.gammanieuwsdienst.nl/pages1/week4699/nederland.htm, het forum van de Partij voor de Informatiesamenleving op pvdreact.nl/forum en de Vereniging Deltametropool op www.deltametropool.nl/.

³¹ Leon de Winter, 'Niemand sterft voor Europa', *De Volkskrant*, d.d. 1 mei 2004, Europa-bijlage, 4-5.

Bijlage 1: Lijst van 75 oud-illegale verzetslieden die tussen 1945 en 1975 deel uitmaakten van de Tweede Kamer van de Staten Generaal

1. Albering, L.A.H. (KVP, 2eK)
2. Bakker, M. (CPN, 2eK)
3. Beel, L.J.M. (KVP; 2eK, min., MP, min. van staat)
4. Burger, J.A.W. (PvdA, min, 2eK, fractievoorzitter)
5. Cals, J.M.L.Th. (KVP; 2eK, staatssecr.,min., MP, min. v. staat)
6. Daams, F.M.J.H. (PvdA, 2eK)
7. Dassen, H.M.J. (KVP, 2eK)
8. Drees, W.A. (SDAP, 2eK, min., MP)
9. Gaag, J.J. van der (ambassadeur)
10. Gardeniers-Berendsen (KVP, CDA)
11. Gielen, J.J. (KVP, 2eK, min.)
12. Goedhart, F.J. (PvdA, 2eK)
13. Gortzak, H. (CPN, 2eK)
14. Groot, Paul de (CPN, 2eK)
15. Hagen, C.J.A.M. ten (PvdA, 2eK)
16. Haken, J. (CPN, 2eK)
17. Helvoort, M.A.M. van (KVP, 2eK)
18. Hermans, J.H. (Z-Limg; SDAP, DW,CPN)
19. Jongen, H. (KVP, 2eK)
20. Kikkert, H. (CHU, 2eK)
21. Kleisterlee, C.F. (KVP, CDA, 2eK)
22. Kleijwegt, C. (PvdA, 2^eK, vakbeweging)
23. Klompé, M.A.M. (KVP, 2eK, min.)
24. Koenen, D. (CPN, 2eK)
25. Koersen, Th.D.J.M. (KVP, 2eK)
26. Koning, J. de (ARP, CDA, 2eK)
27. Kort, W.L.P.M. de (2eK, KVP-fractievoorzitter)
28. Kortenhorst, L.G. (2eK, KVP)
29. Korthals, H.A. (2eK, LSP, VVD)
30. Koster, H. de (VVD, staatssecr., min)
31. Kruisinga, R.J.H. (CHU, CDA, 2eK, staatssecr, min)
32. Kupers, E. (SDAP, PvdA, 2eK)
33. Leeuwen, J. van (CHU, CDA, 2eK, 1eK, burgem.)
34. Lier, Th.J.M. van (RKSP, PvdA, 2eK, staatssecr, Raad van State)
35. Lips-Odinot, M.E. (CPN, 2eK)
36. Mansholt, S. (SDAP, PvdA, 2eK, min, Eur. Commissie)
37. Mommersteegh, J.A. (NF, KVP, CDA, 2eK, Eur. Parl)
38. Muijzenberg-Willemse, W. van den (CPN, 2eK)
39. Ommeren-Averink, H.J. van (CPN, 2eK)
40. Peters, J.M.(KVP, 2eK)
41. Poole, J. le (SDAP, PvdA, 2eK)
42. Reuter, J.F. (CPN, 2eK)
43. Ritmeester, G. (VVD, 2eK)
44. Ruiten, J. de (CHU, 2eK)
45. Rutten, F.J.Th. (KVP; min.)
46. Ruijgers, G.J.N.M. (PvdA, 2eK)

47. Schakel, M.W. (ARP, CDA, 2eK, burgem.)
48. Scheps, J.H. (SDAP, PvdA, 2eK)
49. Schermerhorn, W. (VDB, PvdA, 2eK, 1eK, MP)
50. Schouten, J. (ARP, 2eK, Raad van State)
51. Schuijt, W.J. (KVP, 2eK, 1eK, Eur. Parl)
52. Schurer, F. (PvdA, 2eK)
53. Setyadjit, R.M. (Perhimpoean Indonesia, Indonesische Arbeiderspartij, 2eK)
54. Slotemaker de Bruïne, G.H. (PSP, 2eK)
55. Smallenbroek, J. (ARP, 2eK, min, Raad van State)
56. Stapelkamp, A. (ARP, 2eK, 1eK)
57. Stokman, J.G.. (RKSP, KVP, 2eK, 1eK)
58. Stufkens, N. (SDAP, PvdA, 2eK, 1eK)
59. Suurhoff, J.G. (SDAP, PvdA, 2eK, min.)
60. Tans, J.G.H. (PvdA, 2eK)
61. Thomassen, W. (PvdA, 2eK, 1eK, burgem. Rotterdam)
62. Uyl, J.M. den (PvdA, 2eK, min, MP)
63. Veen, N. van der (PSP, 2eK)
64. Verdijk, A.A.M. (KVP, 2eK)
65. Vermeer, E.A. (SDAP, PvdA, 2eK)
66. Verweij-Jonker, H. (PvdA, 2eK, 1eK)
67. Vondeling, A. (PvdA, 2eK, min. Eur. parl.)
68. Vorrink, J.J. (SDAP, PvdA, 2eK, 1eK)
69. Vos, H. (SDAP, PvdA, 2eK, 1eK, RvS)
70. Vredeling, H. (PvdA, 2eK, min, Eur.Parl, Eur. Commissie)
71. Wagenaar, G. (CPN, 2eK)
72. Walburg, Tj. (ARP, 2eK)
73. Wilde, J.A. de (ARP, 2eK, 1eK)
74. Willems, J.M. (PvdA, 2eK)
75. Wolf, J.F. (CPN, 2eK)